

Леонід Фінберг

Деякі сторінки становлення юдаїки в Україні

Наприкінці 1980-х рр. повітря свободи вже вирувало в країні. Постали осередки громадянського суспільства - рухи, партії, релігійні та національні громади, вільна преса тощо. Передусім ми відчували свободу, яка спиралася на заперечення нещодавньої радянської неволі. Які цінності оберемо? Це питання постало перед суспільством. І мірою силусі разом і кожна спільнота, кожна громада вирішували цю проблему. Дуже швидко стали зрозумілими масштаби втрат: кілька поколінь наших співгромадян жили у відриві відцивілізованого світу. Цінності юдео-християнського світосприйняття на нашій землі були нещадно винищені і збереглися хіба що в найглибших катакомбах.

З чого почати? - вирішували і в єврейській громаді. Як долучитися до цінностей юдаїзму, до національних традицій, коли з цими питаннями в країні навіть не було до кого звертатися? Академічну юдаїку було знищено ще наприкінці 1920-х рр., а останніх носіїв духовних цінностей або репресували, або фізично знищили. Ті, хто вижив, у більшості емігрували, щоб дожити земного віку на історичній батьківщині - в Ізраїлі. Хоч наприкінці життя вони намагалися позбавитися тоталітарного тиску. А для тих, хто пов'язував своє майбутнє з Україною, починався досвід спроб та помилок, чи не єдино можливий у цій ситуації.

На початку 1990-х рр. було засновано Асоціацію україністики, яку очолив Іван Михайлович Дзюба. Конференції Асоціації стали першими науковими зібраннями, спроможними запропонувати суспільству нові, альтернативні радянським, парадигми

осмислення історії та сучасності. Форум 1991 р., присвячений українсько-єврейським взаєминам, став базовим для відновлення юдаїки в Україні. Саме тоді, за словами Євгена Сверстюка, «вперше, може, в історії сини України та Ізраїлю зустрілися без посередників для того, щоб розпочати розчищення авгієвих стаєнь. Їх не чищено століттями. Там нагромаджено перекази про те, що було і чого не було, легенди про ворожнечу і нечувану жорстокість, про жида з ключами від церкви і про козака з мотузкою... Замість підкови на дверях стайні висять стереотипи жида-визискувача та українця-різуна. Головне, що в стайні немає жодного з тисяч фактів нормальної людської співпраці українців і ізраїльців - просто тих фактів не реєстрували і не запам'ятовували» [1]. Одним із ключових виступів на цій конференції була доповідь Івана Дзюби. Він говорив про внесок юдаїзму в світову цивілізацію і підкреслював важливі етапи життя єврейської громади, пов'язані з Україною, визначав напрями конче необхідних досліджень єврейської та української історії, а також взаємин обох народів. «Потрібен діалог української та єврейської інтелігенції. Потрібна розмова на високому рівні компетентності і моральності.

Протягом останніх десятиліть такого діалогу не було, - простір спорожнілого руху заповнювали міфи, стереотипи, анекдоти... Хай наша конференція стане початком отого діалогу на українській землі» [2]. Цій же темі було присвячено доповідь професора Мартена Феллера, чи не першого неупередженого пострадянського дослідника теми українсько-єврейських взаємин. Одним із найгрунтовніших був виступ Мирослава Мариновича. Тоді він сказав: «Єврейський та український народи мають різні моделі виживання. Ці моделі жорстко детерміновані історією і не можуть бути змінені волюнтаристськи [...] Обидві моделі виживання неспіввимірні: євреї виживають у розсіянні поміж чужими народами, українці - на своїй землі [...] Життя серед чужих і часто ворогуючих між собою етнічних субстратів ставило перед євреями нелегкий імператив: безпомилково визначати сильнішого. Помилка могла мати трагічні наслідки. Орієнтація на інтереси сильнішої сторони (етносу, політичної групи тощо) гарантувала євреям виживання в тих межах, які встановлював для них сильний. Оскільки українці впродовж своєї історії найчастіше виявляються стороною слабкішою, то зрозуміло, що в народній свідомості виробився стійкий стереотип ворожого ставлення євреїв до українських національних інтересів. [...]

Ця за давнина проблема має своє несподіване вирішення. Найкращий спосіб не ворогувати з євреями, які відмовляються стати на бік слабосилого, - це стати сильним самим. А в сильну Україну євреї впишуться гармонійно» [3].

У цій дуже важливій для обох народів конференції, крім уже названих, взяли участь Леонід Плющ, Леонід Шульман, Микола Рябчук, Тарас Возняк, Мирослав Попович, Ярослав Шашкевич, Яков Сусленський, Оксана Забужко, Семен Глузман, Михайло Брайчевський, Гелій Аронов, Зіновія Франко, Абрам Кацнельсон, Борис Хандрос, Семен Авербух та інші. «Де факто» ця конференція започаткувала публічний юдео-український діалог порозуміння в незалежній Україні. Однак, коли свято конференції скінчилося, почалися будні. Будні копіткої роботи над обраними проектами та програмами. Звісно, про все не розкажеш. Зупинюся лише на окремих етапах, бо за п'ятнадцять років, що вже минули, було видано понад 50 книжок, проведено десятки конференцій, численні виставки, семінари, організовано етнографічні експедиції, розроблено та прочитано ряд вузівських курсів з юдаїки тощо.

* * *

Відомий літературознавець, дослідник українського кіно та учасник дисидентського руху Роман Корогодський запропонував започаткувати видавничу серію, яка б розповідала про українсько-єврейські взаємини. Першим і, на жаль, поки що останнім виданням цього задуму виявилася книжка «Поле відчаю й надії» (Київ, 1994), що відкрила вітчизняному читачеві легендарний текст Михайла Хейфеца «Українські силуети». Легендарний, бо цей табірний твір одним із перших свого часу відкрив світові правду про українських дисидентів: Вячеслава Чорновола, Василя Стуса та інших. У цьому ж збірнику були опубліковані спогади Володимира Кедровського [4], котрий в уряді Симона Петлюри відповідав за недопущення погромів («Боротьба з погромами в Україні»). Книжка «Поле відчаю й надії» започаткувала видавничу серію з юдаїки.

У середині 1990-х рр. в Інституті юдаїки було підготовано і видано кілька надзвичайно важливих книжок. Це, насамперед:

- Михайло Міцель, «Громади юдейського віросповідання в Україні (Київ, Львів: 1945-1981 рр.)» (Київ, 1998) - про долю синагог у Києві та Львові в 1940-1980-ті роки;

- Жанна Ковба, «Людяність у безодні пекла», (Київ, 1998, 2-ге видання - 2000 р.) - про населення Галичини в роки Голокосту.

М. Міцель став одним із перших дослідників текстів щойно відкритих радянських архівів. Документи дали змогу розповісти про тиск, який чинила радянська влада на релігійні, й зокрема юдейські, громади. Видання представляє десятки текстів, настільки промовистих, що вони навіть і не потребують коментаря. Антилюдська сутність цієї влади проступає чи не на кожній сторінці книжки.

Ж. Ковба збила унікальний матеріал про перші етапи нацистської окупації Галичини, про юдейські трагедії у роки Голокосту. Книжка вміщує легендарні промови митрополита Андрея Шептицького на захист жертв нацизму; факти й документи про десятки й сотні випадків допомоги українців, поляків, росіян практично приреченим юдеям. Авторка досліджує і феномен колаборації частини населення з нацистами. Ці факти стали відомі тільки в роки незалежності.

Не випадково, що перші публікації почалися з опису та осмислення трагічних подій, бо перш ніж починати нове життя, треба було гідно поховати загиблих.

* * *

Наступним етапом діяльності Інституту юдаїки стала робота над описом документів з єврейської історії, що зберігаються у київських архівах, і над осмисленням історії єврейських наукових закладів у системі Академії наук України в 1919—1949 рр. (В. Хітерер). У ті ж роки відомий дослідник історії кіно Юрій Морозов зібрав матеріали з історії єврейського кіно (Одеська кіностудія). Йому вдалося зберегти унікальні фільми початку ХХ ст., а згодом ми видали книжку Ю. Морозова та Т. Дерев'янка «Єврейські кінематографісти України» [5]. Майже через століття замовчування ми дізналися про фільми німого кінематографа та блискучі стрічки з текстами мовою їдиш. Згодом ці фільми були показані в Києві та Парижі, Кракові та Нью-Йорку і стали надбанням як української, так і єврейської культури.

У середині 1990-х рр. було започатковано видання художньо-публіцистичного альманаху «Єгупець» (назва Києва у творах Шолом-Алейхема). Це єдиний на пострадянському просторі альманах єврейської історії, культури та сьогодення (ред. Г. Аронов,

М. Петровський). За ці роки побачило світ 16 чисел «Єгупця», а обсяг його збільшився від 180 сторінок першого числа до майже 500 сторінок шістнадцятого. Альманах виходить двічі на рік, за цей час видрукувано десятки повістей і романів, поезію, історичні, соціологічні, мистецтвознавчі статті тощо. Авторами альманаху стали Іван Дзюба та Гелій Аронов, Шимон Редліх та Олександр Ірванець, Ріталій Заславський і Тарас Гунчак, Фрідріх Горенштейн та Інна Лісова, Сергій Аверінцев і Майкл Беренбаум, Тарас Возняк і Костянтин Сігов... У часописі було вперше видрукувано українською мовою тексти Бруно Шульца, п'єсу Семена Анського «Діббук» [6], віднайдену в архівах російської цензури, твори Іцхака Башевіса-Зінгера, афоризми Станіслава Єжи Леца і ще десятки й десятки текстів. Альманах став трибуною полікультурності в сучасній Україні.

Саме в «Єгупці» було видрукувано інтерв'ю Євгена Сверстюка, де він розповідав про табірну дружбу юдея Ар'є Вудки з українськими в'язнями. Мало хто знає, що першу збірку дисидентської поезії, яка вийшла в Мюнхені, записав А. Вудка: це він запам'ятав вірші В. Стуса і Є. Сверстюка, а по звільненні записав їх та підготував до друку.

Зі сторінок «Єгупця» ми вперше дізналися й про «Шпигачки» Миколи Лукаша, чимало з яких написано «білінгвою»: половина українською, половина їдишем. «Єгупець» відкрив вітчизняному читачеві геніальні тексти Януша Корчака «Молитви тих, хто не молиться» [7] та «Мойсей» [8] у блискучих перекладах Олександра Ірванця, сторінки спогадів Івана Дзюби, їдишистську поезію Переца Маркіша у перекладах Валерії Богуславської, єврейські вірші Хорхе Луїса Борхеса у перекладах Сергія Боршевського та чудову прозу Інни Лісової...

* * *

Вельми важливим етапом становлення вітчизняної юдаїки стали декілька міжнародних проектів 1990-х рр. Перший - це проект низки українсько-ізраїльських конференцій та семінарів за участі відомих науковців, громадських та політичних діячів. Зустрічі відбувалися у Києві та Єрусалимі, а їх учасниками були, з українського боку, Іван Драч та Лесь Танюк, Іван Дзюба та Дмитро Павличко, Оксана Забужко й Тарас Возняк, Мартен Феллер та Йосип Бухбіндер, Мирослав Маринович та

Микола Горбаль, Вадим Скуратівський та Мирон Петровський, Костянтин Сігов та Йосип Зісельс...

З ізраїльського боку в діалогах брали участь знані політичні діячі (включно з прем'єр-міністром Ізраїлю, Нобелівським лауреатом Шимоном Перецом та депутатами Кнесету), відомі дослідники юдейської історії, філософії, літератури: професори Мордехай Альтшуллер, Вольф Москович, Ізраїль Барталь, доктори Зеєв Ханін, Велвл Чернін, Людмила Димерська... Ці контакти сприяли обміну науковцями, навчанню українських науковців в університетах Ізраїлю, організації спільних конференцій, а з часом і спільних видань: зокрема, спеціальних українських випусків багатотомної серії книг «Jews and Slavs» [9] (т. 5, т. 7, іде підготовка т. 19, редактори - В. Москович, М. Феллер, Л. Фінберг). Наслідком цих контактів стали й спеціальні семінари ізраїльських учених в Україні, які відбулися в середині 1990-х рр. й організатором яких виступав професор університету Сорбонна Іцхак Варшавський. Відтоді щорічні конференції Інституту юдаїки стали міжнародними: в них беруть участь не тільки українські, російські, білоруські, а й ізраїльські, польські, американські учені. Видано 13 збірок доповідей науковців на цих конференціях за 1993-2006 рр.

Другий проект мав назву «Україна» і був започаткований спільно українськими та єврейськими громадами Америки для організації діалогу між культурними та політичними лідерами. В середині 90-х років делегація зі Сполучених Штатів приїздила в Україну, знайомилася з політичним і суспільним життям Києва та Львова, подорожувала українськими містами й містечками. Члени делегації зустрічалися з урядовцями та діячами культури, налагоджували діалог громад, чим сприяли становленню громадянського суспільства в Україні. Аналогічні поїздки українських делегацій до США були підготовлені за спеціальними програмами. Нас ознайомили з діяльністю влади в Америці, ми вивчали методи впливу громадянського суспільства на рішення влади, технології лобювання інтересів суспільних груп; спостерігали діяльність мас-медіа та програм виховання полікультурності в американських освітніх закладах. Це був важливий досвід, його засвоєнню та поширенню сприяло те, що до складу делегацій входили урядовці, лідери громадського та культурного життя: С. Павличко, Й. Зісельс, М. Рябчук, С. Глузман, І. Осташ, Т. Возняк, В. Кремень, Ю. Шербак, рабин Яків Блайх, М. Маринович.

На жаль, після трьох успішних років існування цей проект загальмувався, а потім у зв'язку із раптовою смертю Девіда Роса, директора Інституту толерантності Американського єврейського комітету, зупинився. Адже саме Рос свого часу відпрацьовував аналогічні проекти порозуміння між єврейськими громадами Америки та німецьким, а пізніше польським суспільствами. Окрім іншого, результатом проекту «Україна» була й фінансова підтримка для українських і єврейських видань.

Наприкінці 1990-х рр. Інститут юдаїки розгорнув нову видавничу програму. Було видано кілька книжок відомого дослідника єврейської літератури Шимона Маркіша і книгу його батька - видатного поета, який писав мовою їдиш, Переца Маркіша, а також працю знаменитого збирача єврейського музичного фольклору М. Береговського «Пуримшпілі. Єврейські народні музично-театральні вистави» («Дух і Літера», 2001). Матеріали до книги Моїсей Береговський зібрав, подорожуючи Україною та Білоруссю в 20-30-х рр. По тому його заарештували, і він відсидів довгі роки в ГУЛАЗі. Вийшовши з табору, був реабілітований, а невдовзі помер. Після смерті Береговського його дочка Еда Моїсеївна випросила в КДБ рукопис книги і, як вона нам розповідала, прокидаючись, щоранку запитувала себе: «Невже я помру і не видам спадщину свого батька?». «Пуримшпілі» за ці роки розійшлася по світу, на неї написано десятки рецензій. Зараз ми працюємо над виданням інших книг М. Береговського з його знаменитого, підготовленого, але тільки частково виданого, п'ятитомника єврейського музичного фольклору.

Наступною важливою позицією у видавничій програмі Інституту юдаїки стало дослідження Вадима Скуратівського «Проблема авторства "Протоколів сіонських мудреців"» [10]. Книга присвячена проблемі авторства анонімного тексту початку ХХ ст., який спровокував масові антисемітські настрої. Підкреслена анонімність «Протоколів» надала покладеному в їхню основу міфу про всесвітню змову єврейства проти людства чи не планетарного резонансу. Шляхом історіософського та текстологічного аналізу «Протоколів» дослідник доходить висновку, що вони є літературною містифікацією російського журналіста Матвія Головинського (? - 1920).

Наприкінці 1990-х рр. у рамках проекту, підтриманого фондом Спілберга (США) в Україні, було зібрано 3500 записів спогадів людей, які пережили Голокост: євреїв, рома, душевнохворих. 2006 року на матеріалі цих спогадів видатний український

режисер документального кіно Сергій Буковський створив стрічку «Назви своє ім'я». Фільм, який був презентований у Києві наприкінці того ж року, зібрав представників політичної та культурної еліти України і був високо оцінений пресою. На прем'єрі був присутній знаменитий американський режисер Стівен Спілберг, котрий спеціально для цього приїхав до Києва. Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства, що на той час уже став структурним підрозділом Києво-Могилянської академії, зазначений як одна з базових організацій у створенні стрічки. Співробітники Центру (Л. Фінберг, І. Сергеева, І. Клімова) виступили науковими консультантами стрічки. Про фільм було видрукувано понад 300 рецензій у вітчизняній та закордонній пресі.

Українська група, що записувала й опрацьовувала усні свідчення, була однією з найефективніших. По закінченні програми її керівник Майкл Беренбаум, ініціатор створення Музею Голокосту в Вашингтоні, приїхав до Києва із нагородами учасникам проекту. Ми домовилися з ним про видання Антології текстів видатних філософів та богословів про Голокост. Згодом Інститут спільно з видавництвом «Дух і Літера» видав цю книгу, і вона стала для вітчизняного читача однією з центральних для осмислення трагедій ХХ ст. Понад два десятки відомих єврейських і християнських філософів, мислителів, літераторів, переважно тих, хто на собі відчув людиноненависницьку дійсність фашистських концтаборів і гетто, виступили на сторінках цього видання зі своїми свідченнями. Люди, що написали ці тексти, в спробі осмислення трагедії часто заплатили найвищу ціну: кожен четвертий з авторів книги, не витримавши запису хронік жаху, покінчив життя самогубством. Отже, можна сказати, що ця книга написана кров'ю - у буквальному сенсі цього слова.

Ще одне наше видання - щоденник Давида Кахане [11]. Це спогади рабина Львова, писані в часи Другої світової війни. Щоденник - один із найстрашніших і найточніших текстів про ті події. Рабинові Кахане вдалося вижити завдяки мужності ієрархів Греко-католицької церкви Андрея й Климентія Шептицьких, які врятували під час війни, крім рабина, близько 150 єврейських дітей.

Під час роботи над цією книжкою доктор Жанна Ковба в одному з київських архівів віднайшла щоденник за 1941-1943 рр. митрополита Андрея Шептицького [12] (в бібліографічних картках він був зазначений як «щоденник українського націоналіста»).

Згодом науковці Інституту, Центру гуманітарних досліджень НаУКМА та Українського католицького університету підготували та видали цей щоденник. Із текстів книги постала велична постать митрополита як одного з небагатьох ієрархів церкви, котрий намагався зупинити людиноненависництво та вбивства.

Позаяк у мене немає можливості розповідати про інші друковані праці Інституту, лише назву їх: *Кальницький М.* Синагога київської юдейської громади (Київ, 1997); *Метельницький Р.* Деякі сторінки єврейської забудови Луцька (Київ, 2001); *Хонігсман Я.* Добродійність євреїв Східної Галичини (Київ, 2002); *Редліх Ш.* Разом і нарізно в Бережанах (Київ, 2002)...

Проте ще одну книжку хочу все ж представити. Йдеться про «Нариси з історії та культури євреїв України» («Дух і Літера», 2005. Редактори та упорядники: Л. Фінберг і В. Любченко). Видання є певною мірою підсумковим і містить низку статей, що охоплюють різні етапи історії євреїв від хазарського періоду до сьогодення, зокрема добу Речі Посполитої, роки правління Російської та Австро-Угорської імперій, період громадянської та Другої світової воєн, повоєнні радянські часи. Докладно представлено в «Нарисах» також духовну спадщину: єврейське мистецтво й архітектуру, літературу і друкарство, театр і кіно, традиції та побут, а також релігійне життя і феномен хасидизму, який виник на українських теренах. Книга стала як посібником для тих, хто вивчає єврейську історію у рамках вузівських курсів, так і підручником для старшокласників у єврейських школах України.

* * *

Одним із провідних напрямів діяльності Інституту юдаїки, а згодом і Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства стало збирання та введення в науковий обіг об'єктів єврейської матеріальної і духовної спадщини. Роботу цю було започатковано понад 10 років тому, і на сьогодні вже можна говорити про певні проміжні результати.

Нам вдалося зібрати творчі архіви єврейських письменників України, здебільшого останніх із тих, хто писав мовою їдиш. Це спадщина М. Пінчевського, Н. Забари, І. Кіпніса, М. Талалаєвського, І. Фалікмана, О. Лізена та інших (усього 16 архівів, загалом близько 10 тисяч одиниць зберігання). Найперше - це рукописи письменників, їхні листи, книги з дарчими написами, особисті документи, фотографії тощо. В жодному з українських

державних архівів таких джерел немає, і наш архів став найбільшим зібранням спадщини єврейської літератури в країні. Рукописи, як і переважна частина листування, описані й доступні для дослідників.

У нашому архіві зберігаються документи з історії єврейського кінематографа (німе кіно та кіно мовою їдиш), передані відомим дослідником Юрієм Морозовим. Фонд містить близько тисячі документів та фотографій і, передовсім, збережені копії фільмів.

Зібрано й архіви єврейських театрів. Насамперед, це документи про діяльність Українського державного єврейського театру (1925-1950, Харків, Київ, Чернівці): програми вистав, численні фотографії, унікальні афіші, спогади учасників та записи виступів акторів театру.

Архіви Центру містять також колекції вибраних плакатів практично всіх єврейських дореволюційних партій. Це і мистецькі, і шрифтові зразки мовами їврит, їдиш, російською та українською.

Інші архіви лише перелічу: *архів спогадів* (oral history) - близько 700 записаних і перенесених на паперові носії текстів; *архів старої фотографії* з сімейних альбомів, що налічує близько 5 тис. оригіналів та копій, в тому числі понад 2 тис. дореволюційного періоду; *родинні архіви* - документи, листування, фотографії, інколи щоденники-спогади - близько 80 колекцій; *фотоархів пам'яток єврейської історії та культури в Україні* - синагоги, надгробки з мистецьким різьбленням, зразки цивільного будівництва, розписи синагог.

Окремо слід сказати про *бібліотеку Центру*. Вона складається з видань ТАНАХу (Біблії) та ТАЛМУДУ, молитовників та іншої релігійної літератури, що друкувалася в Європі, і, зокрема, на території України. Колекція містить видання, починаючи з XVIII ст. Географія українських видань: Київ, Одеса, Житомир, Львів (Лемберг), Славута, Дрогобич, Броди, Бердичів, Чернівці... Зібрано також книги мовою їдиш. Тут також багато раритетів: перші публікації та зібрання творів Саула Черняхівського (писав ївритом), Ахат-Га-Ама, Переца, Шолом-Алейхема, Шолома Аша та інших - практично вся класика рубежа XIX-XX ст. Зібрані книги містять багато авторських дарчих написів, штемпелів бібліотек та організацій, випадкових, але часто вражаючих, написів на книгах їхніх колишніх власників. Одна із них - молитовник. У ньому в роки Голокосту його останній власник записав імена

та прізвища загиблих рідних. Свое ім'я він написав останнім, з відкритою датою смерті та з проханням до того, хто знайде книгу, помолитися за загиблих.

Інші книги бібліотеки - це видання з юдаїки англійською, російською, польською, українською, литовською та іншими мовами. Загальна кількість книг та періодичних видань сягає близько 10 тис. Зібрання містить чималу колекцію періодики: є окремі числа дореволюційних та пореволюційних газет та журналів, велика колекція часописів мовою їдиш 60-90-х рр. XX ст., наукові й суспільно-політичні альманахи та журнали з Ізраїлю, США, Росії, Польщі, Франції, Німеччини останніх десятиліть. Складовою колекції періодики є комплекти єврейських газет та журналів, що видавалися в незалежній Україні, а також зібрання самвидаву - оригінали підпільних видань, архівні документи, записи передач радіо «Свобода», рукописні календарі тощо.

Юдаїка в Україні - це і викладання курсів з єврейської історії, філософії та культури у вищих навчальних закладах. Такий досвід є у Міжнародному Соломоновому Університеті (Київ, Харків), Донецькому державному університеті та Національному університеті «Киево-Могилянська академія». У 2002-2003 рр. в Магістеріумі НаУКМА читався курс «Єврейська цивілізація» (А. Фінберг), а з 2005 р. при кафедрі філософії НаУКМА діє Сертифікатна програма з юдаїки (керівник І. Туров), в рамках якої викладається близько 15 спеціальних лекційних курсів.

* * *

Для повноти панорами сучасної юдаїки в Україні слід назвати роботу підрозділу юдаїки в Національній бібліотеці Академії наук України ім. В. І. Вернадського (керівник І. Сергеева) щодо збереження та введення в науковий обіг знаменитих колекцій ПІНКАСІН (хронік єврейського життя містечок) та колекції записів єврейського музичного фольклору на воскових валиках. Варта уваги діяльність Кабінету єврейської історії в Інституті політології та міжнаціональних взаємин (О. Заремба).

З листопада 2006 року Центр є складовою НаУКМА. На цьому етапі пріоритетами було визнано організацію дослідницьких і видавничих проєктів, сприяння викладанню юдаїки в Університеті, проведення конференцій та семінарів, організацію етнографічних експедицій та літніх шкіл для студентів та аспірантів.

Я дуже сподіваюся, що, спираючись на досвід колег із гуманітарних кафедр НаУКМА та діючи інфраструктуру Університету, ми ефективно продовжимо свою діяльність. Я впевнений, що і ми зможемо сприяти розвитку НаУКМА, пропонуючи професійні курси з юдаїки для істориків і літературознавців, філософів та культурологів. Думаю, що наші нові видання, - а на черзі й «Антологія єврейської поезії» в українських перекладах, і художній каталог знаменитої «Культур-Ліги», і двотомник Підготовчих матеріалів до «Енциклопедії історії та культури євреїв в Україні», - стануть у пригоді студентам та викладачам Академії.

Примітки

1. *Сверстюк Є.* В єгипетському полоні // Світ. - 1991. - № 3/4. - С. 13.
2. *Дзюба І.* Вступне слово // Світ. - 1991. - № 3/4. - С. 3.
3. *Маринович М.* Євреї та українці: спроба толерантної проєкції взаємних інтересів // Світ. - 1991. - № 3/4. - С. 21.
4. *Кедровський В.* Боротьба з погромами в Україні // Поле відчаю й надії. - Вип. 1. - К., 1994. - С. 20-70.
5. *Морозов Ю., Дерев'яно Т.* Єврейські кінематографісти України. - К.: Дух і Літера, 2004.
6. Єгупець № 10. - К.: Дух і Літера, 2002. - С. 184-248.
7. Там само. - С. 74-107.
8. Єгупець № 13. - К.: Дух і Літера, 2002. - С. 12-43.
9. *Jews and Slavs, v. 5.* - Jerusalem. - 1996.
10. *Скурашівський В.* Проблема авторства «Протоколів сіонських мудреців». - К.: Дух і Літера, 2001.
11. *Щоденник львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане.* - К.: Дух і Літера, 2003.
12. *Митрополит Андрей Шептицький, документи і матеріали 1941-1944.* - К.: Дух і Літера, 2003.